

Bărbați, femei și amorezi: traducere-adaptare
după Honoré de Balzac, *Physiologie du mariage*: o analiză comparativă

Men, women and lovers: translation-adaptation of fragments from *Physiologie du mariage* by Honoré de Balzac: a comparative analysis

Drd. Diana Crupenschi –

Institutul de istorie și critică literară „G. Călinescu“

Abstract: *Men, Women and Lovers: translation-adaptation after Honoré de Balzac, Physiologie du mariage: a comparative analysis presents, in the context of Romanian culture in the first decades of the XIXth century, and the unprecedented phenomenon of translations from French, Mihail Kogălniceanu's translation and adaptation of fragments from Balzac, Physiologie du mariage. The analysis was carried out through the method of parallel arrangement of the compared texts and line-by-line comparison with the French original, in order to determine the degree of fidelity to the original and certain linguistic and stylistic particularities relevant to the work of Mihail Kogălniceanu and the historical-cultural and literary context of the first decades of the XIXth century.*

Keywords: *translations from French, pre-modern era, Mihail Kogălniceanu, Physiologie du mariage, Bărbați, femei și amorezi, a comparative analysis*

Stabilirea ediției originale după care a tradus Kogălniceanu

Textul *Bărbați, femei și amorezi* a apărut, după cum arată Dan Simonescu¹, „în *Calendarul pentru poporul românesc pe anul 1845*. Anul IV, Iași, 1845, p. 57-73 (nesemnlat), și, la aceleași pagini, în *Calendar... pe anul 1846* și în *Album istoric și literar* [...]. Articolul nu este original, ci, în cea mai mare parte, o traducere a operei lui H. de Balzac (*Physiologie du mariage, ou méditations de philosophie éclectique sur le bonheur et le malheur conjugal*), ceea ce însuși Kogălniceanu mărturisește, fără să precizeze ce anume, căci, în afară de meditațiile lui Balzac asupra amorului conjugal, mai traduce și unele pagini de încadrare a acestor maxime, iar altădată ia elemente dispartate, le localizează în mediul ieșean și le adaptează la psihologia oamenilor vremii“.

Așadar, cercetătorul Dan Simonescu a stabilit că textul este o traducere și adaptare după Honoré de Balzac, *Physiologie du mariage*, a identificat, în linii mari, care anume sunt fragmentele adaptate de Kogălniceanu și a avut la dispoziție pentru a face confruntarea o ediție publicată la Paris, în 1894.

Dar volumul citat de Dan Simonescu ca original conține destul de multe diferențe față de primele ediții, iar noi am urmărit să aflăm cât mai exact gradul de deviere de la textul original al adaptării lui Kogălniceanu. Ne-a preocupat descoperirea ediției originale după care s-a făcut traducerea, care în mod necesar a avut la bază una dintre cele trei ediții publicate înainte

de 1845, adică de data traducerii și publicării textului lui Kogălniceanu. Dintr-o lucrare extensivă semnată de Maurice Bardèche² am aflat următoarele: a existat o pre-edție a cărții, tipărită în 1826 într-un *singur exemplar*, în atelierul tipografic al lui Balzac; prima ediție a fost pusă în vânzare în decembrie 1829, în două volume, sub titlul *Physiologie du mariage ou Méditations de philosophie éclectique sur le bonheur et le malheur conjugal publiées par un jeune célibataire*, 2 vol., Paris, Levavasseur et Urbain Canel, 1830. Această primă ediție apare – indiciu important – fără semnătură. O a doua ediție, de data aceasta semnată „de Balzac” și tipărită tot în două volume, a apărut la Ollivier în 1834; a treia ediție a apărut în 1838, așadar cu șapte ani înainte de traducerea din *Calendar*, publicată de Charpentier, Libraire-Éditeur, Paris; această ediție, într-un singur volum amplu, a avut mai multe retipăriri în al cincilea deceniu al secolului XIX. Următoarea ediție va apărea în 1846, inclusă în masiva ediție de *Oeuvres complètes* Furné, unde *Physiologie du mariage* este inclusă în volumul al XVI-lea (*Études philosophiques et analytiques*).

Așadar, dacă excludem prima ediție, publicată anonim, nu mai rămân decât două ediții ca posibilități pentru textul-sursă; cea publicată în două volume și semnată de Balzac, din 1834, când tânărul de 17 ani se afla la Lunéville, la studii, și cea într-un volum din 1838. Dintr-un indiciu aflat chiar în textul de care ne ocupăm, și anume referirea la două tomuri („Acestora Balzac le dă rețete cuprinse în *doă tomuri* (s.n.), care toate se află și în prelucrarea noastră, *considérablement augmentées* cu acele ce ispita și observațiile ne-au arătat de folositoare”), putem afirma cu certitudine că această ediție a fost baza traducerii. Și nu numai atât: într-o notă de subsol a autorului la *Un întâi amor*, ni se spune textual: „Vezi sfârșitul tomului al doilea din *Physiologie du mariage* par Balzac”.

Așadar, confruntarea cu originalul din studiul nostru a fost făcută după ediția din 1834, găsită în formă digitală pe website-ul Gallica³ al Bibliotecii Naționale a Franței, aceeași ediție folosită și de traducător; reproducem pagina de titlu a cărții, în facsimil, în Anexa I, pagina 352.

„Precuvântarea“

Începutul este o interpolare care le dezvăluie cititorilor autorul textului original, Balzac, un „bărbat de geniu, omul cel mai gros din Franța”, și trimite indirect la titlu, mărturisind că a început „prelucrarea” (iată un termen de traductologie care a supraviețuit ca atare și este folosit și în prezent) *fiziologiei căsătoriei* ca antidot împotriva urâtului și a mahniciunii. Ocupație veselă menită să-i înlăture traducătorului plictiseala și deprimarea serilor lungi de iarnă, dar care are și o finalitate perfect potrivită cu vocația sa de moralist:

„Nădăjduim, dar, că măcar prin această operă vom convinge pre iubiții noștri concetățeni că noi nicidecum nu suntem dușmani legilor și obiceiurilor strămoșești, și prin urmare oameni vrednici de ștreang, și că dinprotivă toate silințele, toate făpturile noastre nu ținesc decât ca să-i aducem iarăși la frumoasa vreme vechie când cele zece

poronci se păzia încă și când fieștecare era stăpân pe moșia, pe persoana, pe boul, pe asinul și – pe femeia sa.“

E interesantă continuarea, din care rezultă că, la data la care publica textul în calendar, Kogălniceanu deja încheiase întreaga traducere, „și este și dată la tipar“, anunța el, făcând din nou reclamă unei cărți care n-a mai apărut niciodată, cu intenția de a strânge „subscriitori“. Printr-o abilă trăsătură de condei, bazându-se pe principiul psihologic al tentației fructului interzis, Kogălniceanu făcea ceea ce astăzi se numește promovare, arătând că redacția nu va accepta nicidecum înscrierea pe lista de precomenzi a bărbaților necăsătoriți, ci numai a însuraților și logodiților.

Cum traducerea integrală a celor două volume ale *Fiziologiei căsătoriei* de Balzac în versiunea lui Kogălniceanu nu a fost niciodată publicată, putem presupune două motive: fie Kogălniceanu, peste măsură de entuziast în privința cărții și prea optimist în privința timpului de care dispunea, și-a estimat greșit resursele și nu a mai reușit să termine traducerea pentru a o publica în volum, fie fragmentul publicat în *Calendar* și anunțul despre publicarea volumului nu au avut efectul prevăzut, „subscriitorii“ au fost prea puțini, iar tipărirea ar fi fost o întreprindere mult prea riscantă financiar, dacă nu din start trecută la pierderi.

Dacă acesta din urmă este motivul, n-a mai existat nicio motivație pentru Kogălniceanu să facă efortul de a termina ceea ce începuse. E greu de presupus că avea, într-adevăr, pregătită de tipar traducerea integrală; în acest caz s-ar fi găsit manuscrisul între documentele sale, pe care le-au cercetat cu atenție atât Nicolae Iorga, cât și Nicolae Cartoian și mai recent Dan Simonescu; sau dacă, printr-un hazard, acest manuscris s-ar fi pierdut după moartea lui Kogălniceanu, acesta ar fi putut măcar să-și valorifice simbolic traducerea în timpul vieții sale publicând-o în periodice. Iată cum suna pasajul anunțului:

„Vestita carte care învață chipul de a realiza sfârșitul acestei poronci, adică de a-și ține femeia pentru sineși, am și prelucrat-o și este și dată tiparului. Până la publicarea ei însă, ca o limbă de pogheaz, cum ziceau strămoșii în limba strategică, socotim de cuviință de a împărtăși cetitorilor almanahului nostru – dintre carii negreșit mai mulți sunt în poziție de a avea trebuință de o asemenea scriere – un fragment cuprinzător de chipul de a cunoaște amoresul și de regulile ce trebuiesc păzite spre a ține pre femeia sa cât se poate mai multă vreme depărtată de acest dușman a odihnii gospodărești. Bărbații se vor încredința, nădăjduim, prin aceste puține file că cartea le este neapărata, și de aceea se vor grăbi a o cumpăra, neprimind și noi între subscriitorii ei decât – însurați și logodiți.

Precuvântarea ne pare îndestulă; ne punem, dar, la lucru și chemăm toată luare-aminte a cetitorilor noștri.“

Analiza versiunii lui Kogălniceanu prin metoda comparației cu originalul

Din acest punct începe traducerea propriu-zisă, care alege un pasaj din volumul al doilea, din Meditația a XVIII-a (*Des Révolutions conjugales*), chiar de la începutul capitolului (pagina 51):

„Se apropie totdeauna un minut când popoarele și femeile cele mai proaste deschid ochii și văd că nevinovăția lor se întrebuițează reu. Politica cea mai iscusită poate să înșele multă vreme, dar oamenii ar fi prea fericiți dacă ea ar putea pururea să înșele: mult sânge s-ar cruța la popoare și în gospodării.“

„Il arrive toujours moment ou les peuples et les femmes, même les plus stupides, s'aperçoivent qu'on abuse de leur innocence. La politique la plus habile peut bien tromper longtemps; mais les hommes seraient trop heureux si elle pouvait tromper les toujours: il y aurait bien du sang d'épargné chez peuples et dans les ménages.“

O precizare necesară este legată de folosirea adjectivului în sintagma „popoarele și femeile cele mai proaste“. În original, termenul *stupides* este lipsit de orice echivoc: „lipsit de inteligență, greoi“, cu sinonimele „imbecil, prost, cretin“; în timp ce în traducerea noastră ar putea avea o conotație îndulcită dacă cititorul selectează sensul învechit de „inocent, simplu, din popor“ atunci când se referă la oameni și la manifestările lor, conform definiției din DLR⁴. „Politica cea mai iscusită“ este folosit aici cu dublu sens: cel propriu („atitudine și activitate a puterii de stat, a unei persoane, a unui partid, grup social etc. în domeniul conducerii treburilor publice interne și externe“⁵), dar căruia i se împrumută o conotație peiorativă de duplicitate, ipocrizie și înșelătorie, și cel figurat, contextual, de ansamblu de strategii, atitudini și metode prin care femeile își înșală bărbații fără a le da de bănuț. Termenul „politică“ mai apare la Balzac, în alt context, dar cu acest din urmă sens, în primul volum, Meditația XX (*Traité de politique maritale*), la pagina 214 („Si vous cherchez à l'entretenir dans l'erreur par de mielleuses paroles, vous êtes perdu, elle ne vous croira pas; car elle a sa politique [...]“). În alt context, tot în volumul I al originalului, în Meditația XI, la pagina 231 (*De l'instruction en ménage*), găsim aceeași analogie între sfera publică și cea privată, putere la nivel de stat vs putere a soțului în căsnicie și, pe de altă parte, supunere a poporului vs supunere, fidelitate și afecțiune a femeii în căsnicie: *Or, le bonheur en ménage est, comme en politique (s.n.), un bonheur négatif. L'affection des peuples pour le roi d'une monarchie absolue est peut-être moins contre nature que la fidélité de la femme envers son mari quand il n'existe plus d'amour entre eux*. Kogălniceanu face efortul de a integra pasajul, cu toate că este luat de la mijlocul cărții, la începutul traducerii sale, pentru că trebuie să-i fi plăcut analogia. În continuare, în original mai există câteva pasaje care se referă la mijloacele de prevenire ale adulterului, expuse mai înainte în carte și care nu se potrivesc scopului adaptării, pentru că încă n-au fost trecute în revistă; așadar, traducătorul le elimină și continuă:

„Însă, din nenorocire, suntem siliți să cunoaștem un trist adevăr. Despotismul cu toate vicleșugurile sale își are nepăsarea și securitatea sa; aceste însă sunt asemenea cu acel ceas care este înaintea furtunii și a căruia tăcere iartă pre drumet, culcat pe iarbă, să audă într-o depărtare de un ceas cântecul grierului. *Dar deodată vijelia vine, și bietul călător se trezește rezbătut până la oase de ploaie, și atunci cam târziu începe a se căi că nu și-au căutat de cu vreme un adăpost. Tot așa pățește și însuratul.* Înșălat prin liniștea, prin răbdarea, prin moralitatea femeii sale, el pierde din cap orice idee înspăimântătoare, și în siguranța sa își zice:“

„*Mais, nous sommes malheureusement forcés de reconnaître une triste vérité. Le despotisme a sa sécurité: elle est semblable à cette heure qui précède les orages et dont le silence permet au voyageur, couché sur l'herbe jaunie, d'entendre à un mille de distance le chant d'une cigale.*“

Primele câteva rânduri sunt traduse fidel, cu excepția a două interpolări și a unei omisiuni minore: „despotismul cu toate vicleșugurile sale își are *nepăsarea și securitatea sa*“, scrie traducătorul, traducând astfel *a sa sécurité*. Cu sensul de „sentiment de încredere și liniște pe care îl dă cuiva absența oricărui pericol“,⁶ substantivul „securitate“ era un neologism la data publicării acestei traduceri; este întrebuințat mai târziu și de Ion Ghica în *Scrisorile către V. Alecsandri*, de pildă; prima atestare este la Gh. Șincai, *Hronica Românilor*, în 1853, și în ziarul *Telegraful* în același an⁷. Traducătorul omite adjectivul din sintagma *l'herbe jaunie*, ceea ce poate fi o eliminare intenționată. Dacă în original iarba este îngălbenită, acesta e un semn al trecerii verii, deci furtuna nu mai este o surpriză atât de mare; în schimb, bietul călător din interpolarea subliniată în italice în paragraful redat mai sus, care va fi comparat cu „însuratul“, e lovit ca de trăsnet și murat până la piele, căci nu și-a căutat adăpost din vreme – din moment ce încă n-a fost avertizat cum să se ferească, pentru că încă nu am intrat în descrierea „semnelor“ trădării și a comportamentului curtezanului soției.

Iată cum continuă Kogălniceanu traducerea din Balzac, întorcându-se la volumul I al originalului, la Meditația I (*Le sujet*), pagina 14:

„Ochii femeii mele nu mă vor privi decât pre mine, această guriță nu va tremura de amor decât pentru mine, această blîndă mână nu va răvărsa gâdilitoarele comori a voluptății decât asupra mea, acest sîn nu va bate decât la glasul meu, acest suflet îndormit nu se va deștepta decât la vroința mea; singur îmi voi juca degetele în strălucitoarele-i bucle, singur voi preîmbila desfătăcioase dismierdări asupra tremurîndului ei trup, singur pentru mine va fi pregătit tronul amorului, și lumea mă va pizmui de fericirea mea!“

„Ces yeux ne verront que moi, cette bouche ne frémira d'amour que pour moi, cette douce main ne versera les chatouilleux trésors de la volupté que sur moi, ce sein ne palpitera qu'à ma voix, cette âme endormie ne s'éveillera qu'à ma volonté; je serai seul à plonger mes doigts dans ces tresses brillantes; seul je promènerai de rêveuses caresses sur cette tête frissonnante. Je ferai veiller la Mort à mon chevet pour défendre l'accès du lit nuptial à l'étranger ravisseur; ce trône de l'amour nagera dans le sang des imprudents ou dans le mien. Repos, honneur, félicité, liens paternels, fortune de mes enfants, tout est là; je veux tout défendre comme une lionne ses petits. Malheur à qui mettra le pied dans mon antre!“

Remarcăm traducerea fidelă a primelor patru rânduri, cu o deplasare a adjectivului „frissonantes“ (care în original se referă la pletele femeii, iar în textul-țintă e înlocuit cu „strălucitoare“, pentru a fi compensat apoi în interpolarea „singur voi preîmbila desfătăcioase dismișdări asupra tremurîndului ei trup“) și eliminarea unei părți aproape egale a textului francez, comprimat în interpolarea care păstrează din original doar „tronul amorului“ – patul nupțial. De ce n-a reținut Kogălniceanu aceste rânduri balzaciene, prin care autorul pune să vegheze la căpătâiul patului conjugal însăși Moartea, menită să-l păzească de străinul care l-ar profana? Putem presupune că rândurile respective i s-au părut fie excesive prin amenințarea cu scăldarea „tronului“ în sângele perechii adultere sau în sângele naratorului, fie oarecum comice, din moment ce rolul asumat de bărbatul care-și apără „onoarea, odihna, fericirea, paternitatea și averea copiilor săi“ e comparat cu al leoaicei care-și apără puii.

„După câteva pagini proprii ale lui Kogălniceanu“, scrie Dan Simonescu⁸, „urmează traducerea a 17 meditații“. Este vorba, de fapt, nu de câteva pagini interpolate, ci de aproximativ un sfert de pagină care comprimă, atingându-le destul de vag, cele șase pagini din capitolul *Des Révolutions conjugales*, pentru a ajunge la cele două rânduri care încheie capitolul (vol. II, p. 62) și pe care traducătorul le selectează ca atare:

„Însă săracul, cât se înșală în odihna sa! Vine o vreme, vine o dimineață, când femeia se dizgustă sau se satură de pacinicile petreceri a gospodăriei, de monotoanele îndeletniciri a unei soții, de statornicia păzită, de săcele îmbrătoșeri a bărbatului și a copiilor, și când, aruncând o ochire depărtată în lumea din afară, dorește nouă simzații, nouă plăceri, nouă desfătări; atunce o mască nestrăbătută îi acopere fața și, în minutul când ești mai sigur, furtuna te lovește, amorul pentru care femeia este făcută îți intră în casă, și cu dânsul intră și amorezul, și-ți zice: Iată-mă.“

„L'amant qui, depuis le jour où le plus faible de tous les premiers symptômes s'est déclaré chez votre femme jusqu'au moment où la révolution conjugale s'opère, a voltigé, soit comme figure matérielle, soit comme être de raison, L'AMANT, appelé d'un signe par elle, a dit: – Me voilà.“

Scriam mai sus că textul original este rezumat într-o manieră localizată, pentru că nu prezintă transformarea, „revoluția“, decât din punctul de vedere al femeii. E interesant de analizat ecartul de textul original pentru că are un corespondent într-o realitate extralingvistică: în societatea românească de la jumătatea secolului al XIX-lea, o societate conservatoare și patriarhală, nu e de conceput războiul conjugal pe care-l descrie originalul; așadar, este ocolită ideea de infidelitate ca răzbunare a femeii împotriva unui bărbat pe care nu-l mai iubește, după ce descoperă că este manipulată și controlată; în textul românesc, motivele unei relații adultere sunt altele: dezgustul sau plictiseala de treburile casnice și de insipidele „îmbrăçoșeri a bărbatului și a copiilor“ și trezirea la dorința pentru „noue simzații, noue plăceri, noue desfătări“ (notăm în treacăt forma învechită de plural feminin și neutru *noue* și neologismul *simzații*, adoptat într-o formă semicalchiată din *simț* plus sufixul modern *-ție*, deci nu *-țiune*-). Interesantă este și notația de bun psiholog care o arată pe femeie aruncând „o ochire depărtată“ lumii de afară, în care este surprinsă senzația de alienare de lume a femeii căsătorite, devenită mamă și gospodină, redusă la funcțiile sale casnice. Ideea de „mască nestrăbătută“ (opacă, *n.n.*) redă foarte bine și foarte concis, într-o singură propoziție, manevrele de disimulare și ascundere a gândurilor femeii, a „simptomelor“ redată în original. Kogălniceanu face o tranziție extrem de bună de la pasajul în care ne este descrisă liniștea de dinaintea furtunii la momentul în care „furtuna te lovește“: apariția în peisaj a *amorezului*. Este remarcabilă traducerea sintagmei *être de raison*, având un sens pe care un cunoscător atât de fin al limbii franceze cum era Kogălniceanu nu-l putea rata; cu toate acestea, redarea în românește era o provocare, dat fiind că este vorba de un concept filosofic lansat de Spinoza, referitor la o ființă imaginară care nu are substanță decât în gândire, spre deosebire de o ființă reală. Soluția pe care a găsit-o traducătorul prin „amorul pentru care femeia este făcută“ echivalează foarte bine tânjirea nedeslușită, fără chip, a femeii pentru o dragoste pasională, pentru o ființă care nu există decât în imaginație, ca aspirație și vagă posibilitate.

Traducătorul continuă cu traducerea Meditației XIX (*De l'amant*) – paginile 63–67, din volumul al doilea –, introducând-o printr-un pasaj interpolat în care avem o vagă asemănare cu paragraful original în fraza redată de noi în italice. Originalul afirma, de fapt, lipsa de noutate a acestor meditații, pe care Balzac le declară ca aparținând înțelepciunii colective, iar dacă cititorul va afla printre ele vreo idee nouă, va trebui s-o pună pe seama „diavolului care l-a sfătuit să scrie cartea“. Diavolul acesta este un adevărat personaj care-l însoțește pe narator pe tot parcursul scrierii *Fiziologiei*, lăsându-l în pace doar atunci când se îndrăgostește, *car il aurait eu affaire à trop forte partie s'il était revenu dans un logis habité par une femme*.

„Însă înainte de a-ți spune chipul de a cunoaște amorezul, socotim de neapărată trebuință a-ți împărtăși maximele următoare, *care în felul cel mai categoric îți înfățișează relațiile și deosebirile ce sînt între tine, femeia ta și amorezul*. Numai dacă vei avea ceva cap și ceva judecată în el, vei înțelege pentru ce femeia îți preferază un

amorez, care trebuie să-ți fie politica și care sunt puterile protivnice de care trebuie să te temi.“

„Il faudrait désespérer de la race humaine si elles n’avaient été faites qu’en 1830; mais elles établissent d’une manière si catégorique les rapports et les dissemblances qui existent entre vous, votre femme et un amant; elles doivent éclairer si brillamment votre politique, et vous accuser si juste les forces de l’ennemi, que le magister a fait toute abnégation d’amour propre; et si, par hasard, il s’y trouvait une seule pensée neuve, mettez-la sur le compte du diable qui conseilla l’ouvrage.“

Iată, aşadar, meditațiile în traducerea lui Kogălniceanu, reproduse integral din volumul de *Opere* citat (pp. 178–181), sub care vom reda respectivele meditații extrase din textul original, volumul II, pp. 64–67. Cu toate că nu prezintă decât foarte rar abateri de la litera textului original (dovadă a manierei foarte actuale în care traducea Kogălniceanu, cu un foarte mare respect față de textul-sursă), am socotit potrivită reproducerea pentru a ilustra una dintre concluziile care vor încheia analiza acestor trei traduceri-adaptări: și anume, faptul că atunci când nu are motive întemeiate, ca de pildă necesitatea localizării sau omisiunea prin lipsa de corespondență a realităților extralingvistice, Kogălniceanu traduce foarte apropiat de textul-sursă, dar având grijă să recreeze în textul-țintă atât conținutul, cât și nuanțele originalului. Aşadar, dovedea, în termenii enunțați de Georgiana Lungu-Badea⁹, fidelitate atât față de autor, cât și față de public, un deziderat extrem de greu de satisfăcut în toate epocile, nu numai în această eră a începuturilor.

Atunci când Meditațiile sunt traduse întru totul conform cu originalul, ne vom limita să le reproducem pur și simplu, întrerupându-le șirul doar când vom întâlni o abatere de orice fel (interpolare, omisiune, nuanțare); de asemenea, vom semnala, acolo unde este cazul, anumite particularități lingvistice sau semantice ale traducerii.

I

„A vorbi de amor este a face amor.“

I

„Parler d’amour, c’est faire l’amour.“

II

„La un amorez dorința cea mai proastă se produce purure ca expresia unei mirări conștiințioase.“

II

„Chez un amant, le désir le plus vulgaire se produit toujours comme l’élan d’une admiration consciencieuse.“

Notăm redarea adjectivului *vulgaire* prin „proastă“, nu prin „vulgară“; neologismul se folosea în epocă, dar cu sensul, acum învechit, de „popular, vorbit de popor“, dovadă că îl regăsim și la Alecsandri și în *Țiganiada* lui Ion Budai-Deleanu (cântecul II, nota 26 din subsolul paginii¹⁰). Sensul din textul original este „mediocră, comună, trivială“, iar

traducătorul îl redă just prin cuvântul care avea pe atunci și acest sens, curent, de „obișnuit, comun“. *Admiration* este redat bine prin „mirare“, pentru că este unul dintre sensurile vechi ale cuvântului. Kogălniceanu a ales să traducă *l'élan* prin „expresia“, un neologism care, conform DLR¹¹, circula deja în scrierile contemporanilor (Alec Russo, Heliade, Negruzzi, Bălcescu), iar *consciencieuse* printr-un neologism cu o grafie foarte apropiată de cea actuală.

III

„Un amarez are toate însușirile și toate metehnele ce nu le are un bărbat.“

III

„*Un amant a toutes les qualités et tous les défauts qu'un mari n'a pas.*“

IV

„Un amarez nu dă numai viață la toate, dar el încă face de se uită viața; bărbatul nu dă viață la nimica.“

IV

„*Un amant ne donne pas seulement la vie à tout, il fait aussi oublier la vie: le mari ne donne la vie à rien.*“

V

„Toate momităriile de simțibilitate ce le face o femeie înșeală totdeauna pre un amarez, și, acolo unde un bărbat dă din umere, un amarez se miră.“

V

„*Toutes les singeries de sensibilité qu'une femme fait abusent toujours un amant; et, là où un mari hausse nécessairement les épaules, un amant admire.*“

Singeries este tradus prin „momițării“ (derivat de la „momiță“ – regionalism moldovenesc și învechit pe care-l mai întâlnim la Kogălniceanu: „Poporul este ca momița“, afirma el, într-o diatribă împotriva „xenomaniei“). Asemenea, *sensibilité* este tradus printr-un semicalc ca „simțibilitate“, derivat cu sufixul românesc adecvat, dar pornind nu de la *sens*, cum e în forma modernă, ci de la *simț*, forma familiară atunci în limbă. Mai notăm pluralul *umere*, forma veche care s-a păstrat și mai târziu (o regăsim la Eminescu, de pildă); verbul *a se mira* cu sensul vechi de *a admira*; și o omisiune nesemnificativă, adverbul *nécessairement*, al cărui sens reiese oarecum din context în traducerea românească, așa că traducătorului nu i s-a părut o pierdere.

VI

„Un amarez nu-și descopere decât prin manierile sale gradul de intimitate la care au ajuns cu o femeie măritată.“

VI

„*Un amant ne trahit que par ses manières le degré d'intimité auquel il est arrivé avec une femme mariée.*“

VII

„O femeie nu știe totdeauna pentru ce iubește. Este rar că un om să n-aibă un interes de a iubi. Un bărbat însurat trebui să afle acel tainic rezon a egoismului,

VII

„*Une femme ne sait pas toujours pourquoi elle aime. Il est rare qu'un homme n'ait pas un intérêt à aimer. Un mari doit trouver cette secrète raison d'égoïsme; car elle sera pour*

pentru că va fi pentru dânsul arma de *lui le levier d'Archimède*.“
biruință.“

În ultimele două meditații, remarcăm neologismele „manieri“ (variante de plural pentru „maniere“, un substantiv pe care-l mai întâlnim la Kogălniceanu și la Negruzzi, *intimitate* (îl mai aflăm la Kogălniceanu și într-unul dintre discursurile sale¹², de data aceasta cu o altă valoare, de „cerc de apropiați“) și *rezon*, traducerea lui *raison* prin forma sa fonetizată, un franțuzism intrat în limbă în secolul al XIX-lea și care astăzi e folosit doar ironic. Prin redarea lui *un homme* prin „un om“, traducătorul trebuie să fi intenționat să evite o repetiție, substantivul fiind perfect echivalent, în secolul XIX și mai înainte, și chiar mult timp după aceea, cu „bărbat“. I s-a părut, pe bună dreptate, complicat și inutil în contextul dat să traducă literal „pârghia lui Arhimede“ și să complice lectura printr-o referire livresc-savantă care ar fi trebuit explicată într-o notă de subsol, așa că echivalează expresia din original cu „arma de biruință“.

VIII „Un bărbat cu talent nu prepuce niciodată fâțiș că femeia sa are un amarez.“	VIII „ <i>Un mari de talent ne suppose jamais ouvertement que sa femme a un amant.</i> “
IX „Un amarez se supune la toate caprițiile unei femei, și, cum un om nu-i niciodată înjosit în brațele iubirii sale, el va întrebuința spre a-i place mijloace de care ades un bărbat se dizgustă.“	IX „ <i>Un amant obéit à tous les caprices d'une femme; et, comme un homme n'est jamais vil dans les bras de sa maîtresse, il emploiera pour lui plaire des moyens qui souvent répugnent à un mari.</i> “
X „Un amarez învață unei femei tot ce bărbatul ei i-au ascuns.“	X „Un amant apprend à une femme tout ce qu'un mari lui a caché.“
XI „Toate simzațiile ce o femeie aduce amarezului ei, ea le schimbă cu el; ele i se întorc totdeauna mai puternice și sunt tot așa de bogate de ceea ce au dat ca și de ceea ce au primit. Acesta este un comerț în care mai toți bărbații fac bancrut.“	XI „ <i>Toutes les sensations qu'une femme apporte à son amant, elles les échange; elles lui reviennent toujours plus fortes; elles sont aussi riches de ce qu'elles ont donné que de ce qu'elles ont reçu. C'est un commerce où presque tous les maris finissent par faire banqueroute.</i> “
XII „Un amarez nu vorbește unei femei decât de ce poate să o mărească, în loc că un	XII „ <i>Un amant ne parle à une femme que de ce qui peut la grandir, tandis qu'un mari,</i>

bărbat, chiar iubind, nu poate să se oprească de a da sfaturi, care mai totdeauna au un aer de discuviințare.“

XIII

„Un amorez pornește totdeauna de la amorea sa la sine; bărbatul face cu totul dinprotivă.“

XIV

„Un amorez are totdeauna dorința de a se arăta plăcut. În acest simțiment este un princip de exagerație care duce la ridicol și de care un bărbat cu talent va ști să se folosească.“

XV

„Un amorez îi totdeauna făr' de vină.“

même en aimant, ne peut se défendre de donner des conseils, qui ont toujours un air de blâme.“

XIII

„Un amant procède toujours de sa maîtresse à lui; c'est le contraire chez les maris.“

XIV

„Un amant a toujours le désir de paraître aimable. Il y a dans ce sentiment un principe d'exagération qui mène au ridicule, et dont il faut savoir profiter.“

XV

„Un amant n'a jamais tort.“

În meditațiile XI–XV, notăm din nou *om* cu sens de „bărbat“; regionalismul învechit, astăzi întrebuințat doar în vorbirea populară *a prepune* („a bănuî, a suspecta“), *capriții*, varianta veche a substantivului, la acea vreme neologism prezent și în opera lui Alecsandri, *bancrut*, un alt neologism, *discuviințare* (variantă a lui „descuviințare“, cuvânt detronat din limbă de echivalentul lui neologicistic, „dezaprobare“). Pentru traducerea adjectivului *vil*, traducătorul selectează primul sens din dicționar al cuvântului francez: „qui a peu de valeur; méprisable“, și traduce prin „înjosit“, traducere foarte justă, dat fiind contextul. Mai observăm, în meditația a XII-a, traducerea locuțiunii conjuncționale *tandis que* care introduce o propoziție coordonată adversativă (în timp ce) prin „în loc că“ și, în aceeași frază, introducerea adverbului *mai*, care introduce o nuanță de atenuare, reducând caracterul definitiv al lui *toujours*. Asemenea, redarea lui *sentiment* printr-o variantă traductivă apropiată de aceea a cuvântului care a rămas în limbă (*sintiment*), frazeologismul „princip de exagerație“, calchiat după *principe d'exagération*; substantivele care-l formează sunt ambele neologistice (*principiu*, *principii* există, și chiar în forma lor actuală, la contemporanii lui Kogălniceanu, Alecu Russo și Ghica, iar în forma *princip*, *principuri*, la D. Bolintineanu și Alecu Russo); cât despre *exagerație*, tot un neologism recent adoptat în limbă, fie din fr. *exagération*, a cunoscut numeroase forme vechi (*esagerațiune*, *esagerăciune*, *ezagerație*) până să se stabilească la forma actuală.

Ultimele două meditații din acest capitol sunt inversate de traducător (practic, poziționează mai înainte meditația care conține discursul amantului și încheie capitolul cu aceea care conține analogia între judecătorul de instrucție și soțul bănuitor). Inversiunea nu e gratuită, ci are un rol practic, făcând foarte bine tranziția cu următorul fragment pe care-l traduce, aflat

de data aceasta în volumul I, în capitolul *Méditation XV, De la douane*, care începe la pagina 289 a volumului I al originalului.

Tot pentru a servi scopului acestei tranziții, *Méditation XVII*, numerotată în textul românesc ca Meditația XVI, este redusă la o treime, cu omiterea restului (paginile 69 și 70 din original), care nu mai aveau sens în logica textului reconstruit de Kogălniceanu.

XVI

„Amorezul unei femei măritate vine și-i zice: Doamna mea, sau cuconiță, dumneata ai trebuință de odihnă. Ai să dai pilda virtuții copiilor d-tale. Ai jurat să faci fericirea unui soț care, lăsând de o parte câteva metehne (și eu am mai multe decât el), îți merită toată cinstirea. Ei bine, trebuie să-mi jertfești familia și viața d-tale, pentru că am văzut că ai un picior frumos. Să nu-ți scape nici măcar o cârtire, pentru că o părere de rău este un atac pre care îl voi osindi la o pedeapsă mult mai cumplită decât pedeapsa cu care legile amerință pre soțiile vinovate. Spre răsplătirea acestor jărtfe, eu îți aduc tot atâte plăceri, cât și chipuri. – Lucru necrezut, un amorez biruiește. Forma ce dă cuvintelor sale dovedește tot. El nu zice decât un cuvânt: Te iubesc. Un amorez este un crainic carele proclamază sau meritul, sau frumuseța, sau duhul unei femei. Ce proclamază un bărbat?“

XVII

„*L'amant d'une femme mariée vient lui dire: – Madame, vous avez besoin de repos. Vous avez à donner l'exemple de la vertu à vos enfants. Vous avez juré de faire le bonheur d'un mari, qui, à quelques défauts près (et j'en ai plus que lui), mérite votre estime. Eh bien, il faut me sacrifier votre famille et votre vie, parce que j'ai vu que vous aviez une jolie jambe. Qu'il ne vous échappe même pas un murmure; car un regret est une offense que je punirais d'une peine plus sévère que celle dont la loi menace les épouses adultères. Pour prix de ces sacrifices, je vous apporte autant de plaisirs que de peines. – Chose incroyable, un amant triomphe!... La forme qu'il donne à son discours fait tout passer. Il ne dit jamais qu'un mot: – J'aime. Un amant est un héraut qui proclame ou le mérite, ou la beauté, ou l'esprit d'une femme. Que proclame un mari?“*

Discursul imaginar al amantului/amorezului este transpus cu fidelitate și, poate nu întâmplător, într-un limbaj perfect tradițional, fără neologisme, menit să reflecte *datoria* femeii, care trebuie să fie credincioasă soțului și să ofere copiilor „pilda virtuții“; *estime* e tradus prin „cinstire“, cuvânt care ne amintește îndemnul religios: „După Dumnezeu, să-l cinstesti pe bărbatul tău“. La fel, *il faut me sacrifier, sacrifices* este tradus prin „trebuie să-mi jertfești“ și „jărtfe“, din nou, cuvinte cu rezonanță biblică. *Murmure* este foarte bine redat prin „cârtire“, pentru că înțelesul mai vechi al cuvântului cuprindea nuanța de protest „în șoaptă sau în absența cuiva“; *atac* era un neologism în epocă, folosit și de contemporanul și

prietenul lui Kogălniceanu, C. Negruzzi¹³, un cuvânt mai cunoscut decât era *ofensă*, varianta de traducere mai fidelă. Notăm forma veche a verbului *amerință* (întrebuințată și astăzi, deși rar, regional), prepoziția *pe* tot cu forma ei veche, *pre*, grafia *atâte* în loc de *atâtea*. Confruntarea cu originalul a propoziției „eu îți aduc tot atâte plăceri, cât și chipuri “ (*je vous apporte autant de plaisirs que de peines*) a rezultat în observarea unei greșeli minore de tipar (sau poate de transcriere), *chipuri* în loc de *chinuri*, perpetuată în toate edițiile critice ale textului, pentru că nu disonează prea mult în context și nu rezultă într-o fractură logică care ar fi atras, fără îndoială, atenția.

Se dovedește că nimic din această desfășurare de elocvență nu-i aparține personajului, ci naratorului: practic, discursul este „traducerea“ ironică, în mai multe fraze în miezul cărora se află un paradox, a unei singure afirmații pe care o face amantul: *te iubesc*. Kogălniceanu a ales forma concretă, personală, a enunțului, acolo unde autorul francez scrisese, mai vag: *J'aime*, chiar dacă obiectul iubirii e subînțeles. În transpunerea *La forme qu'il donne à son discours fait tout passer* prin „Forma ce dă cuvintelor sale dovedește tot“, verbul *a dovedi* are sensul vechi, popular, de „a birui, a învinge“. La fel, *hérault* e tradus prin substantivul vechi, *crainic* (slav. *krajnik*) atestat, după Iorga¹⁴, pe la jumătatea secolului al XVI-lea, cu sensul de „vestitor“, persoană însărcinată cu comunicarea prin strigăte (uneori și bătaie de tobă) a veștilor oficiale. Verbul *a proclama*, cu dublă etimologie (din lat. *proclamare* și din fr. *proclamer*), este un neologism în secolul al XIX-lea, dar destul de răspândit (îl regăsim la Heliade, Bolintineanu, Negruzzi, Alecsandri); substantivul *proclamație* devenise și el notoriu datorită Proclamației de la Islaz. Există în limba veche și varianta *a prochema*, provenită din același etimon latin și din ital. *prochiamare*, dar n-ar fi fost potrivit în context: cuvântul avea un sens diferit, folosit numai cu referire la oameni și însemnând „a atribui cuiva un titlu, o funcție sau o răspundere oficială“, echivalând cu a înscăuna, a întrona, a investi, a numi, a unge.

Iată, în continuare, paragraful notat cu XVII (Meditația XV din original), care încheie șirul acestor aforisme pentru a face loc unei părți fără îndoială interesantă pentru cititor, pentru că descrie comportamentul și „semnele“ după care poate fi ghicit amoresul, adică aspirantul la inima (și trupul) unei femei măritate. Pentru moment, amoresul nu este decât un îndrăgostit: el nu a devenit (încă) amant.

XVII

„Când o nelegiuire este făcută, judecătorul cercetător știe mai totdeauna că nu sînt mai mult decât cinci persoane pre care să le poată avea subț prepus. De acolo își începe cercetările. Un bărbat trebuie să se pilduiască după judecător; când el vrea să afle cine-i amoresul femeii lui, el n-are trii persoane pre care să le prepuie.“

XV

„*Quand un crime est commis, le juge d'instruction sait (sauf le cas d'un forçat libéré qui assassine au hasard) qu'il n'existe pas plus de cinq personnes auxquelles il puisse attribuer le coup. Il part de là pour établir ses conjectures. Un mari doit raisonner*

comme le juge: il n'a pas trois personnes à soupçonner dans la société quand il veut chercher quel est l'amant de sa femme. "

Substantivul *Crime* este tradus într-un mod atipic pentru Kogălniceanu, foarte atent la proprietatea termenilor, prin *nelegiuire*, sinonimul vechi al cuvântului „infracțiune”; așadar, deși în mod clar în context e vorba despre omucidere, nu a folosit nici cuvântul *omor*, familiar în epocă, nici neologismul *crimă*. În secolul XIX se va mai folosi neologismul *crimă* cu acest sens mai cuprinzător de „faptă care încalcă legea”, dar el va evolua ulterior la sensul specializat, folosit actual de „omucidere, omor”, în paralel cu *crimină*, formă desuetă care a supraviețuit doar în limbajul juridic, în codul penal în care, de pildă, avem expresii ca „soții criminei (conculpați și complici)”. *Juge d'instruction* este redat prin „judecătorul cercetător” (un fel de procuror-anchetator), care știe că întotdeauna cercul suspectilor poate fi redus la cinci persoane – cu excepția cazului în care alegerea victimei este arbitrară. Traducătorul omite notația dintre paranteze (*sauf le cas d'un forçat libéré qui assassine au hasard*) – „în afară de cazul în care avem de-a face cu un ocnaș eliberat care ucide la întâmplare” –, considerând-o a fi lipsită de ecou în realitatea vremii; dar are grijă să atenueze caracterul prea tranșant al lui *toujours* redându-l prin „mai întotdeauna”. Traduce, liber, dar fără să rateze sensul, *Il part de là pour établir ses conjectures* (literal: „Din acest punct își începe formularea ipotezelor”) prin: „De acolo își începe cercetările”.

Avem apoi câteva rânduri interpolate de traducător pentru a face legătura cu următorul fragment pe care l-a ales pentru cititorii săi din România, în care adaptează o idee a originalului:

„Chipurile de a face această descoperire sunt de deosebite feluri. D. Balzac le-au împărțit în mai multe rânduri; cel mai temeinic și mai sigur îl sokoate însă pre acel ce ni este dat de semnele fizice prin care omul își descopere gândirea. Aceasta o arătăm și noi.”

„Pour pouvoir exercer, un mari doit avoir fait une étude profonde du livre de Lavater et s'être pénétré de tous ses principes; avoir habitué son œil et son entendement à juger, à saisir, avec une étonnante promptitude, les plus légers indices physiques par lesquels l'homme trahit sa pensée.”

În continuare, traducerea este reluată de la pagina 290 a originalului. Observăm câteva omisiuni (adverbul *enfin* din a doua propoziție nu este tradus; de asemenea, adjectivele *rare* et *fervens*). Dispare propoziția subordonată concesivă *si, d'abord, quelques doutes, quelques plaisanteries accueillirent l'apparition de ce livre*, iar restul frazei e comprimat în câteva cuvinte în interiorul următoarei fraze traduse. *Disciples* e redat aici prin neologismul *admiratori*, o alegere interesantă, dat fiind că mai înainte Kogălniceanu evitase să traducă verbul *admirer* cu *a admira*. Iarăși interesantă e substituirea a două categorii de practicieni ai „fiziognomoniei” (*l'administrateur habile ou le souverain*) printr-una singură: „spionul”, în

timp ce scopul observării nu mai e, ca în original, descoperirea unor merite necunoscute, ci iscodirea gândului – „ca să te vândă“. Substituirea și insistența asupra acțiunii spionului nu e întâmplătoare, după cum vom vedea la câteva rânduri distanță:

„Fizionomia lui Lavater au creat o adevărată știință. Ea au luat loc între cunoștințele ominești. Oamenii de duh, diplomații, femeile, toți acei carii sunt admiratorii acestui vestit bărbat și a următorului seu, doctorul Gall, negreșit au avut ades prilejul să ieie sama și la alte semne vederate prin care se poate cunoaște gândirea ominească. Deprinderile trupului, scrisoarea, sunetul glasului, manierele mai mult decât o dată au slujit și au luminat pre femeia ce iubește, pre diplomatul ce înșală, pre spionul ce-ți iscodește gândul ca să te vândă.“

„La Physiognomonie de Lavater a créé une véritable science. Elle a pris place enfin parmi les connaissances humaines. Si, d'abord, quelques doutes, quelques plaisanteries accueillirent l'apparition de ce livre; depuis, le célèbre docteur Gall est venu, par sa belle théorie du crâne, compléter le système du Suisse, donner de la solidité à ses fines et lumineuses observations. Les gens d'esprit, les diplomates, les femmes, tous ceux qui sont les rares et fervens disciples de ces deux hommes célèbres, ont souvent eu l'occasion de remarquer bien d'autres signes évidens auxquels on reconnaît la pensée humaine. Les habitudes du corps, l'écriture, le son de la voix, les manières ont plus d'une fois éclairé la femme qui aime, le diplomate qui trompe, l'administrateur habile ou le souverain, obligés de démêler d'un coup-d'œil l'amour, la trahison ou le mérite inconnus.“

Remarcăm regionalismele *ominească*, *să ieie sama*, *vederate*, pe de o parte; și, pe de alta, neologismele *manierele*, *diplomații*, *a creat*; locuțiunea adverbială „mai mult decât o dată“, un calc din franceză; interpolarea *a slujit*, menită să compenseze omisiunea *obligés de démêler d'un coup-d'œil*.

În descrierea care urmează, traducătorul trebuie să se fi identificat într-o oarecare măsură cu „omul a căruia suflet lucrează cu tărie“ – individul animat de o pasiune puternică, fie că este vorba de un îndrăgostit sau de cineva care se dedică unei cauze pe care-o pune mai presus de orice. Cu excepția a două cuvinte de la sfârșit, toată partea redată în italice mai jos este un adaos izvorât din aceeași frustrare și resentiment la adresa spionilor, pe care Kogălniceanu îi desemnează atât prin neologismul *spion*, existent în limbă și la contemporanii lui – îl regăsim și la Alecsandri sau la Petru Maior (*Istoria pentru începutul românilor*), iar în varianta *șpion* îl întâlnim, de pildă, la traducătorul lui Lucian din Samosata, în care apare la plural și cu lămurirea între paranteze (iscoadele) –, cât și prin calculul *mușarzi* după fr. *mouchards*, pe care traducătorul îl resimte atât de străin de propria-i limbă, chiar și pentru cunoscătorii de franceză, încât simte nevoia să-l explice printr-o notă de subsol, dând

și etimonul în paranteză în cursive, conform unei norme valabile și astăzi în practica traductivă.

„Omul a căruia suflet lucrează cu tărie este ca un biet vierme luminos, care, fără să vrea, lucește prin toți porii sei; *un asemenea om este totdeauna prada mîrșavilor, a ticăloșilor, a mușarzilor carii în cuvintele cele mai nevinovate îți găsesc dovezi de crime, unele mai primejdioase decât altele, pentru că, nedeprins de a-și omori suflarea cea dumnezeiască, el se mișcă într-o sferă strălucitoare de adevăr, în care fieștecare vorbă, fieștecare silință îi aduce o zguduitură în luminare și-i însemnează mișcările prin lungi urme de foc.*“

„*L’homme dont l’âme agit avec force est comme un pauvre verluissant qui, à son insu, laisse échapper la lumière par tous ses pores: il se meut dans une sphère brillante où chaque effort amène un ébranlement dans la lueur et dessine ses mouvemens par de longues traces de feu.*“

Această „interpolare de transfer ideatic“, cum numește Eugenia Dima acest tip de interpolări¹⁵, descrierea cu amărăciune a „mârșavilor spioni“ ne poate face să ne întrebăm dacă nu exista o cauză de origine biografică în această imixtiune în textul original. Răspunsul, chiar dacă n-am cunoaște nimic din viața lui Kogălniceanu, ni-l oferă un text publicat la trei ani după apariția acestei traduceri. Semnată cu numele Mihail Cogălniceanu, *Dorințele Partidei Naționale în Moldova*, broșura la care se referea Nicolae Iorga în comentariul său asupra relației autorului cu domnitorul Mihail Sturdza, apărea la Cernăuți, în Tipografia Rudolf Eckhardt. În paginile sale avem două pasaje care ne interesează în acest context:

„Dar dacă această influență extra legală a Rosiei în ocârmuirea noastră dinlăuntru ar avea măcar de țal de a privighia la păzirea legilor, la izgonirea abuzurilor, la oprirea a tot ce poate jicni acea fericire făgăduită noastră. Aceasta însă nici n-au fost, nici nu este; ea n-au slujit decât a apăra pre domnul Sturza și abuzurile sale. Cine nu cunoaște astăzi pre Măria Sa, acest zaraf învălit în haine domnești, o lipitoare care au supt toată avuția țării, un stârv care au corupt tot ce au avut nenorocire de a-l apropia și chiar pre fiii săi, un șerpe care cu balele sale au otrăvit pre moldovenii cei mai vrednici, un crocodil a căruia lacrimi mincinoase vroesc a înșela pre Dumnezeu, după ce nu mai pot înșela pre oameni, o ființă a căruia inimă, dacă mai are, nu bate decât la sunetul aurului, nesimțitor la orice ocară publică, surd la plângerile compatrioților săi, orb la nenorocirea țării sale pre care au sărăcit-o și au vândut-o! Pre *un asemenea mârșav, spionul său de la 1828*, Rosia l-au pus domn moldovenilor.“¹⁶

[...]

„Spioneria au organizat-o pe o treaptă înaltă, ca parte importantă a administrației statului, și au introdus-o pân și în sânul familiilor, spre a putea afla toate tainele, spre a se folosi de toate slăbiciunile și a ațâța în toate clasele intriga, ura și corupția. Ei bine, pre un asemenea om, carele pentru veci au necinstit protecția, Rosia ni l-au dat de ocârmuitor, și cu toate strigătele poporului, cu toate dovezile a nelegiuirilor sale cunoscute de toată Evropa, de mai mult de 14 ani îl ține domn.“¹⁷

În comparația sa, traducătorul a modificat înțelesul din original, redând *à son insu* (locuțiune al cărei sens îl cunoștea, fără îndoială) prin „fără să vrea“ în loc de „fără să știe, fără să fie conștient de asta“; modificarea nu este aleatorie, ci are o logică subsumată conținutului interpolării.

Ne putem întreba de ce a ales Kogălniceanu să traducă *ver luisant* (numele speciei de insectă *Lampyrus noctiluca*) printr-un calc (*vierme luminos*), deși avea la îndemână cuvântul popular *licurici*, care s-a impus în limba literară, căpătând întâietate față de numeroasele sale forme populare sau regionale (*putregai*, *făclieș*, *fânăraș*, *pricolici*, *scânteiuță*, *steluță*, *viermușor*, *focul-lui-Dumnezeu*, *gândac-scânteios*, *gândăcel-scânteios*, *lumină-de-pădure*). Tot un neologism este și substantivul *porii*, rar în epocă (îl aflăm, de pildă, în *Învățătură firească spre surparea superstițiilor norodului*, Gheorghe Șincai, c. 1810; dar aceasta este o ocurență atipică, textul tradus de Șincai, un fel de manual de fizică, având preponderent un caracter științific și necesitând multe neologisme; Șincai vorbește acolo de porii aurului, de porii apei, de „cei mai mici pori ai trupurilor“). Dincolo de stratificarea limbajului, izbucnește din această frustrare personală a autorului, suficient de puternică pentru a se insera aproape *à son insu* în textul unei traduceri fără nicio legătură cu implicațiile politice, un sâmbure de literaritate pură: „nedeprins de a-și omori suflarea cea dumnezeiască, *el se mișcă într-o sferă strălucitoare* de adevăr“. În fraza aceasta, doar partea redată în italice aparține originalului. Practic, Kogălniceanu rescrie sensul propriu din viziunea autorului originalului (în care „sfera strălucitoare“ este bioluminiscenta insectei) într-un sens figurat și poetic, în care adevărul prezintă fascinația și forma perfectă a unei sfere strălucitoare.

Revenind la original, traducătorul reia firul considerațiilor despre descoperirea curtezanului soției prin observarea acestuia la „vama căsătorească“. Avem o interpolare (redată în italice mai jos), menită să introducă rapid noțiunea pe care autorul a definit-o ceva mai înainte, iar restul este tradus destul de aproape de original și, cu excepția câtorva neologisme mai mult sau mai puțin recente (adjectivul *moral*, de pildă, îl întâlnim și în *Observații de limba rumânească* a lui Paul Iorgovici; *fizic*, în traduceri de non-ficțiune ale Școlii Ardelene; *centru* îl regăsim și la contemporanii săi Ghica și Alecsandri), într-un limbaj regional și familiar cititorilor. Traducătorul selectează adjectivul „subțire“ pentru a traduce *imperceptible*, fără să afecteze prea mult sensul, din moment ce o pânză de păianjen fină este aproape invizibilă. În schimb, *étourdie* este tradus nu prin „năucă“, „amețită“, ci prin „hemesită“ (variante învechită a adjectivului *hămesit*, cuvânt vechi intrat în limbă din albaneză și încă folosit și azi); e drept, printr-un transfer de sens, *hămesit* însemna în limba veche și în special în Moldova și „leșinat, slăbit“, ceea ce se apropie de înțelesul din original.

Sau, dacă traducătorul nu a avut în vedere acest sens secundar, alegerea este cu atât mai interesantă, pentru că „musca hemesită“ care produce o vibrație până în centrul pânzei este asimilată îndrăgostitului a cărei dorință e asimilată foamei.

„Aceste sunt elementele cunoștințelor ce trebuie să ai, *dacă vrei să cunoști acest fel de a descoperi un amoret. Când socoți că le ai îndeșt, nu poți mai bine să le întrebuințezi decât la vama căsătorească*. Această vamă este examenul rapide, dar adâncit a stării morale și fizice a tuturilor ființelor ce intră și iese din casă-ți, când au văzut sau au să-ți vadă femeia. Un bărbat samănă atunci unui paingân carele, în centrul subțirii sale pânzi, primește o zgâlțietură de la cea mai mică muscă hemesită și, de departe, ascultă, judecă, vede sau prada, sau dușmanul.“

„*Voilà donc tous les élémens des connaissances que vous devez posséder, car la douane conjugale consiste uniquement dans un examen rapide, mais approfondi, de l'état moral et physique de tous les êtres qui entrent et sortent de chez vous, lorsqu'ils ont vu ou vont voir votre femme. Un mari ressemble alors à une araignée qui, au centre de sa toile imperceptible, reçoit une secousse de la moindre mouche étourdie, et, de loin, écoute, juge, la proie ou l'ennemi.*“

Aici se întrerupe traducerea după original (care în continuare se referă la un alt capitol din carte și trimite la ideile exprimate acolo) și urmează un paragraf interpolat, care conține o concluzie – punctul culminant al pânzei tuturor acestor semne, certitudinea soțului că este înșelat –, apoi lamentarea că orice sfat sau tămăduire (leac) ar fi inutile, pentru că boala „încornorării“ este de netratat și de nevindecăt, urmată de o falsă și ironică soluție sau recomandare, aceea ca bărbatul să se facă filosof. Dar, adaugă traducătorul devenit în acest punct autor și promotor al textului său și al volumului căruia îi face reclamă, este preferabil să previi decât să încerci să vindeci: iar prevenția aceasta s-ar realiza prin „rețetele“ lui Balzac. Încă o dată notăm afirmația că „cele două tomuri ale *Fiziologiei* se află în prelucrarea noastră“; și, mai mult, că ar fi fost „*considérablement augmentées* cu acele ce ispita și observațiile ne-au arătat de folositoare“; așadar, întregite de observații și anecdote specifice, adăugate de traducătorul devenit, în proiecția sa nerealizată, coautor.

[...]

Pentru a-și încheia textul, Kogălniceanu se întoarce la sfârșitul capitolului *De l'amant* (*Méditation XIX*) din volumul al II-lea (pagina 70); ca de obicei, pentru a face tranziția, plasează cu abilitate o interpolare în care le promite soților încă „neîncerberiți“ că, dacă vor respecta acest regulament cu mai multă sfințenie decât respectă constituțiile sau legile oficiale, au șansa ca soțiile lor să ajungă la douăzeci și șapte de ani fără să fi comis fărădelegea numită *criminal conversation*, chiar dacă în mintea lor au pus ochii pe un amoret. *Le grand crime* la care se referă originalul nu este numită ca atare în acest paragraf, dar apare de multe ori pe parcursul celor două volume ale originalului *Fiziologiei căsătoriei*: expresia

are un sens istoric, astăzi datat; ca termen de drept comun, *criminal conversation* înseamnă „adulter“, iar legea le permitea soților înșelați să ceară despăgubiri celor găsiți vinovați (conform dicționarului Oxford). Notăm neologismele *constituțiile*, *șartele*, *eccepții*, *scandal* (acesta din urmă apare și la Ion Ghica, la Petru Maior, la Ion Budai-Deleanu în *Țiganiada* – sub forma „scandală“ – și, în aceeași formă, în fabulele lui Esop traduse de Nicolae Oțălea). Așadar, redarea în italice a cuvântului, aparținând traducătorului, nu ține de raritatea termenului, ci este menită, ca în tot acest paragraf, să sublinieze niște cuvinte-cheie (cu excepția expresiei *criminal conversation*, unde italicele au în primul rând rolul de a arăta că este vorba de cuvinte străine).

„Acest așezământ, făcut de către d. de Balzac spre a sluji meditațiilor filozofilor, oamenilor de înșurat și *sortiților*, păzându-se de un bărbat încă *neîncerbit* cu ceva mai multă sfințenie decât cum se păzesc obișnuit șartele, constituțiile etc. etc., noi îi putem făgădui că el va fi în stare a-și duce femeia până la vrâsta de douăzeci și șapte de ani nu fără ca ea să-și fi ales un amoret, dar fără ca să fi făcut marea nelegiuire numită de englezi *criminal conversation*. Se întâmplă ici-cole bărbați, carii, înzestrați de adâncul geniu căsătoresc, pot să-și păstreze femeile pentru dâșii singuri, cu trup și cu suflet până la triizeci sau triizeci și cinci de ani; dar aceste sunt de acele eccepții care pricinuiesc un fel de *scandal* și de spaimă.“

„*Nous estimons que, règle générale, un mari peut, en sachant bien employer les moyens de défense que nous avons déjà développés, amener sa femme jusqu'à l'âge de vingt-sept ans, non pas sans qu'elle ait choisi d'amant; mais sans qu'elle ait commis le grand crime. Il se rencontre bien çà et là, des hommes, qui, doués d'un profond génie conjugal, peuvent conserver leurs femmes pour eux seuls, corps et âme, jusqu'à trente ou trente-cinq ans; mais ce sont de ces exceptions qui causent une sorte de scandale, et d'effroi.*“

Într-o notă fals optimistă, imediat contracarată de următoarea frază, traducătorul pare să-și încurajeze cititorii căsătoriți că ar fi posibil să-și păstreze soțiile doar pentru ei înșiși, fiindcă „la noi“, mai degrabă decât în marile capitale ale Europei, gura târgului vorbește, iar viața „diafană“ se desfășoară în văzul tuturor, din moment ce toată lumea cunoaște pe toată lumea. Printr-o adaptare abilă a textului francez, traducătorul operează gradația viață socială în provincie/în Iași/într-o țară europeană/în capitala unei țări europene (în speță Parisul). Așadar, o poveste de dragoste ilicită ar fi mai greu de ascuns și mai ușor de dezvăluit într-un loc unde „casele sunt numai de geamuri“; dar condițiile acestea favorabile vor dispărea în curând, adaugă Kogălniceanu, adaptând textul din original cu cifre conforme realității vremii sale, îndată ce în Iași vor ajunge să trăiască o sută de mii de oameni; cu umorul său caracteristic, adaugă o frază care în original lipsește: pericolul este iminent, căci „vietățile

bipede“ din Iași sunt la data publicării textului în număr de nouăzeci și nouă, iar Apocalipsa încornorării îi paște pe sârmanii bărbați căsătoriți.

„Acest fenomen se întâmplă pe la noi mai des decât în capitaliile cele mari a Europii, pentru că în târgurile noastre de provincie și chiar în Iași, viața fiind diafană și casele numai de geamuri, bărbatul poate se așeze o strașnică poliție. Dar acest ajutor făcător de minuni, dat bărbatului din zioa de astăzi prin oameni și lucruri, se va desființa îndată ce Iașii va împlini o sută de mii de oameni, și Iașii numără acum noăzeci și noă de mii de aceste vietăți bipede. Deci vai când se va împlini suta, atunci va fi vremea de apoi pentru bărbați.“

„Ce phénomène n’arrive guère qu’en province, où la vie étant diaphane et les maisons vitrifiées, un homme s’y trouve ainsi armé d’un immense pouvoir.

Cette miraculeuse assistance donnée à un mari par les hommes et les choses s’évanouit toujours au milieu d’une ville dont la population monte à deux cent cinquante mille âmes.“

Penultimul paragraf este o adaptare liberă, având la început o interpolare de adresare directă către „domnii bărbați“, iar în continuare păstrând doar ideea vârstei critice a femeii; în acest punct, rețetele conținute în textul aflat sub ochii cititorilor pot deveni zadarnice, necesitând tehnici de păzire superioare. Anunțate de autor în original și dezbătute în capitolele următoare, ele sunt fluturate doar ca promisiune prin fața publicului, care trebuie momit să se înscrie pe lista cumpărătorilor, pentru ca această carte făgăduită să se poată materializa:

„Prin cele zise, domnilor bărbați ce cetiți aceste linii, ați putut înțalege că vrîsta de triizeci de ani este vrîsta critică a virtuții femeiești. Atunce rețetile ce am arătat sunt zadarnice, atunce femeia fie din provincie, fie din capitalie vrea să sară, sau să zburde, cum ziceau părinții noștri. Atunce ea se face de o strajă așa de grea, încât spre a o putea ținea în raiul căsătoreasc trebuiească alte mijloace mai strașnice.

Dar aceste nu vi le vom spune, căci almintrele, știind tot, nu veți mai cumpăra cartea de care v-am vorbit la început, și aceasta ar pricinui o foarte mare părere de rău pungii noastre, cum puteți bine înțalege.“

„Alors, il serait à peu près prouvé que l’âge de trente ans est l’âge critique de la vertu. Ce serait donc à ce moment qu’une femme devient d’une garde si difficile, que, pour réussir à toujours l’enchaîner dans le paradis conjugal faut en venir à l’emploi

des derniers moyens de défense qui nous restent et que vont dévoiler l' Essai sur la police, Art de rentrer chez soi et les Péripiéties. “

¹ Mihail Kogălniceanu, *Opere*, vol. I, p. 875.

² V. Maurice Bardèche, *Honoré de Balzac – Physiologie du mariage pré-originale (1826)*, thèse complémentaire, Paris, G. Droz, 1940, pp. 1-2.

³ <https://gallica.bnf.fr/ark:/12148/bpt6k96687514.r=Physiologie%20du%20mariage%20de%20Balzac?rk=42918;4>, consultat la 2 octombrie 2020.

⁴ *Micul dicționar academic*, ed. a II-a, elaborat în cadrul Institutului de Lingvistică al Academiei Române, coordonator acad. Ion Coteanu, red. responsabili acad. Marius Sala, Ion Dănăilă, Editura Univers Enciclopedic, București, 2010.

⁵ DLR, p. 17734.

⁶ DLR, p. 3645.

⁷ *Ibidem*.

⁸ Mihail Kogălniceanu, *Opere*, vol. I, 2017, p. 875.

⁹ Georgiana Lungu-Badea, *Idei și metaidei traductive*, p. 131.

¹⁰ „*Bobătaie*. Fiindcă nu știu fi-va de toți înțales acest cuvânt, căci este *vulgar*, pentru aceia trebuie a însemna că este imitativ, adecă scornit după asămănarea sunetului ce face focul când să face mare și apucă putere; din sunul acela, adecă bo! bo! s-au făcut verbul bobotesc și substantiva bobătaie, adecă mare foc. M.P.“

¹¹ DLR, p. 2325.

¹² Mihail Kogălniceanu, *Opere*, vol. II, 2017, p. 495: „am fost prezentat ducesei de Cumberland [...] și curând ajunsei în intimitatea principelui Gheorghe, fiul ducelui de Cumberland“.

¹³ DLR, p. 342.

¹⁴ *Micul dicționar academic*, ediția a II-a.

¹⁵ Eugenia Dima, „Tipuri de interpolări în traduceri românești laice din secolul al XVIII-lea“, în *Revista de istorie și teorie literară*, anul X, nr. 1-4, ianuarie-decembrie 2016, p. 6.

¹⁶ Mihail Kogălniceanu, „Dorințele partidei naționale în Moldova“, în *Opere*, vol. III, 2017, pp. 1142-1143.

¹⁷ *Ibidem*, pp. 1144-1145.